

Михайло Наєнко

ТЕОРІЯ І ЛІТ-ТВОРЧІСТЬ: КАФЕДРАЛЬНІ РЕТРО- І ПЕРСПЕКТИВИ

Ідеться про розвиток науково-навчальних знань на кафедрі теорії літератури КНУ імені Тараса Шевченка, яка відкрита 50 років тому. Функціонування кафедри автор пов'язує з теоретичними і методичними пошуками в цій галузі вітчизняних і зарубіжних літературознавців та спиняється на невирішених питаннях сучасної літературної теорії як однієї з важливих складових філології.

Ключові слова: філологія, художня творчість, теорія, методологія, літературознавство, образ, структура, навчальна дисципліна, підручник, студент.

Університетські кафедри, зазвичай, відкриваються не на "порожньому місці": потрібна насамперед відповідна науково-педагогічна база. Кафедра теорії літератури тут не виняток. Вона ввібрала в себе науково-освітній досвід Києво-Руської доби ("Збірники Святослава" з їхнім "списком книг істинних і ложних" та статтею теоретичного характеру про художні тропи і стилістичні фігури – метафори, порівняння, гіперболи й ін.), трьохсотлітню практику викладання поетологічних знань у Києво-Могилянській колегії-академії ("De arte poetica" Ф. Прокіповича, "Сад поетичний" М. Довгалевського та ін.), а також міркування про вагу правдивого, художнього слова І. Вишенського, Г. Сковороди й І. Котляревського.

Літературно-теоретичні дисципліни в Київському університеті викладалися з часу його заснування (1834), до чого доклали значних зусиль його перший ректор М. Максимович ("История древней русской словесности", 1839), пізніше – доцент М. Костомаров ("Славянская мифология", 1847), професор А. Метлинський ("Взгляд на историческое развитие прозы и поэзии", 1850), а в останній чверті ХІХ і на початку ХХ століть значну теоретичну роботу в літературознавстві університету виконали доцент М. Драгоманов ("Література російська, великоруська, українська і галицька", 1873), професор М. Дашкевич ("Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия»", 1888) і особливо – професор В. Перетц ("Из лекций по методологии истории русской литературы", 1914). У заснованому В. Перетцом "філологічному семінарі" (1904–1914) ґрунтовну фахову підго-

товку здобула ціла плеяда літературознавців нового, модерного періоду в розвитку літературної теорії. Імена М. Зерова, П. Филиповича, С. Маслова, М. Драй-Хмари, М. Гудзія, Л. Білецького, Д. Чижевського тут багато про що говорять; окремі з них училися й працювали в університеті, але, на жаль, у 1920–1930-х рр. багато кого було репресовано, а дехто змушений був емігрувати за межі України чи працювати в галузі історії й теорії літератури не цілком за покликанням. Тому в 40–50-х рр. ХХ ст. університетське літературознавство виявилось дуже ослабленим, однак на початку 60-х рр. створення теоретичної кафедри стало особливо актуальним і навіть реальним для практичного втілення. Суто своїх науково-педагогічних сил для цього, щоправда, не вистачало, особливо з позицій домінуючого тоді ідеологічного, компартійного забезпечення її. Тому й з'являються на новоствореній кафедрі присланий ще після війни у Львівський університет завзятий борець з "українським буржуазним націоналізмом", доктор наук з 1960 р. В. Воробйов та вчорашній працівник УРЕ (Української Радянської Енциклопедії), що мав кандидатський ступінь, Я. Білоштан. В. Воробйов, якого призначено було першим завідувачем кафедри, вважався тоді чи не головним в Україні спеціалістом із марксистсько-ленінської критики, теорії соціалістичного реалізму, проблем партійності і народності літератури. Відтак кафедра під керівництвом такого завідувача (на ній працювали з часу заснування доцент, а потім професор Г. Сидоренко, доцент Л. Александрова, доцент Л. Пономаренко, а з 1967 р. – випускники кафедральної аспірантури М. Дубина і М. Гнатюк) приречена була на багатолітню консервацію в університеті марксистсько-ленінських догм у поглядах на творчість.

Тим часом уже зміцнювало свої позиції шістдесятництво, яке було явищем не тільки радянським; воно виростало із загальноєвропейського і світового руху художньої свідомості до нового, неомодерністського сприйняття й відтворення світу. В українській діаспорі протечею його можна вважати виникнення "Нью-Йоркської групи поетів" (1955), вихід "Історії української літератури" Д. Чижевського (1956)

і антології Ю. Лавріненка “Розстріляне Відродження” (1959). Д. Чижевський, як один із наймолодших слухачів перетцівського семінару (закінчив Київський університет 1919 р., готувався до викладацької роботи в ньому, але емігрував до Німеччини (1922) на хвилі ленінського “видворення” з радянської імперії “буржуазних” істориків і філософів), пропонував перечитати українську літературу не за її позитивістським наповненням, а за вираженням того наповнення в художніх стилях; Ю. Лавріненко знаходив у творчості розстріляних у 1920–1930-х рр. письменників неоромантичні й неobarокові форми “кларнетизму” (тобто теж удався до стильового прочитання літератури), а Нью-Йоркські поети вводили в літературну практику такі стильові пошуки, які характерні були для неомодерних новацій європейської і світової літератури. У них це було і реакцією на пропозицію емігрантського МУРу (“Мистецький український рух”, 1945–1948) прищепити українській літературі позитивістський “національний органічний стиль”, і водночас прагненням долучитися до тих естетичних шукань західних філологів і філософів, які позитивізм вважали навіть не вчорашнім, а позавчорашнім днем художньої діяльності людини. На порядок денний західного мистецтвознавства тоді виходили дискусії про кризу “старої” естетичної категорії прекрасного, навіть кризу модернізму з його індивідуалістичними пропозиціями у творчості, натомість “художня форма” тоді поступово перейменовувалася на “структуру” і набував поширення абсурдизм ірландця С. Беккета та француза Е. Іонеско. В Україні про всі ці новації можна було дізнатися лише з критики їх у пропагандистських публікаціях, хоч елементи неомодернізму відроджувалися тоді у творчості деяких шістдесятників, а окремі з митців (“пізні” В. Земляк і В. Стус чи молодший за них І. Калинець) наближалися й до національного постмодернізму. Що ж до абсурдизму, то в карикатурному, суто радянському, вигляді його демонстрували найгірші зразки соцреалістичної творчості, проти яких, власне, й повстали шістдесятники.

Під кінець 1960-х рр. у європейському літературознавстві набуває поширення теорія, за якою творчість у її “старому” уявленні нібито “помирає і на зміну їй приходять подія, гра, скороминуще мерехтіння. Розбита, зруйнована, творчість гине водночас із автором, чий скін нам уже був провістив Мішель Фуко” [13, с. 584]. Словом, у Європі та світі пробивав собі дорогу один із варіантів постмодерної наукової критики, а в Україні тоді вдавалося бодай частково відроджувати високий модернізм розстріляних у 1920–1930-х рр. письменників (виходили

вибірково поетичні, прозові та драматичні твори вже реабілітованих М. Зерова, Гр. Косинки, М. Куліша, П. Филиповича й ін.) та запропонувати (у творчості шістдесятників) щось схоже на нього. Це коли говорити про “чисту” практику художнього руху (лідерство в ньому належало студентам і випускникам Київського університету І. Драчеві, В. Симоненку, Б. Олійнику, В. Шевчукові та трохи старшим за них поетам Д. Павличку зі Львова, Ліні Костенко – випускниці Московського літінституту імені Горького й ін.), а літературно-теоретична думка тоді набувала дедалі більшого закріплення в різних виявах марксистсько-ленінської псевдоестетики. Теоретичні й історико-літературні праці вчених 1920–1930-х років (М. Возняка, М. Грушевського, М. Драй-Хмари, С. Єфремова, М. Зерова, П. Филиповича й ін.) реабілітації тоді не підлягали; забороненими для користування залишалися згадувані “Історія української літератури” Д. Чижевського і “Розстріляне Відродження” Ю. Лавріненка, а “залізну завісу”, яка відмежовувала радянське літературознавство від усього діаспорного й західного, підпирали роботи на зразок досліджень В. Воробйова про класовість і партійність літератури та монографії С. Крижанівського “Соціалістичний реалізм – творчий метод радянської літератури” (1961). Поруч з опублікованими в Москві монографіями В. Щербини (“Социалистический реализм как творческий метод”, 1960), В. Іванова (“О сущности социалистического реализма”, 1965), М. Малахова (“Социалистический реализм и модернизм”, 1970) та ін. авторів вони на багато років стають “дороговказом” у розумінні літературної творчості викладачами теорії літератури в усіх вищих навчальних закладах та академічних установах України. Кафедра теорії літератури в Київському університеті, крім монографій її завідувача В. Воробйова про марксистсько-ленінську естетику, чогось новішого і більш значущого протягом певного часу не пропонувала. Доцент Я. Білоштан, щоправда, опублікував 1967 р. студію “Іван Франко і театр”, яка, оминаючи (в міру можливості) підводні рифи марксистського літературознавства, була певною віддушиною в теоретичній думці щодо мистецького втілення на сцені драматургії одного письменника.

Попереднє десятиліття (1950-ті рр.) в університетському літературознавстві – найбільш невиразна його сторінка. Нормативний курс літературної теорії читався студентам в основному за соцреалістичним підручником російського академіка Л. Тимофеева (“Теория литературы”); серед істориків і теоретиків літератури не було в університеті жодного доктора наук, і тому до читання окремих курсів

залучалися науковці академічного Інституту літератури імені Т. Шевченка (О. Білецький, Є. Кирилюк, С. Крижанівський та ін.). Скуті догмами соцреалістичного літературознавства, вони мало що давали для розвитку теоретичного мислення студентів, однак деякі з тих студентів, ставши згодом аспірантами, інтуїтивно відчували потребу в теоретичному осмисленні літератури і вже на початку 1960-х рр. стали спеціалізуватися саме в цій галузі. Помітною серед них була доцент, а згодом професор Г. Сидоренко, яка на хвилі так званої “хрущовської відлиги”, за умов формування в літературі шістдесятництва, зосередила свої наукові зацікавлення саме на суто теоретичних питаннях літератури. 1962 р. виходить її навчальний посібник “Основи літературознавства” та дослідження “Віршування в українській літературі”. Продовженням цих праць, які найменше були вражені соцреалістичною демагогією, стала її фундаментальна робота “Українське віршування. Від найдавніших часів до Шевченка”. “Віршознавчі праці Г. К. Сидоренко, – наголошує Н. Костенко, – в цілому охоплюють усю історію українського вірша – від його витоків до наших днів, від народнопісенної ритміки до верлібру. Причому історичний огляд усіх етапів розвитку українського віршування поєднувався з глибоким теоретичним аналізом, а специфіка ритмотворення пов’язувалася з особливостями художньої мови” [8, с. 7]. Активною була доцент Г. Сидоренко й у власне шістдесятницькому русі. Її можна було бачити на багатьох зібраннях, де читали нові твори шістдесятники, вона брала участь у дискусіях про їхнє новаторство, схилиючи молодих і загонистих поетів до думки про культуру вірша, про поезію як квінтесенцію художнього смислу, ритмо-мелодійну організацію поетичних творів.

Послідовно в 1970–1980-х рр. розвивала віршознавчі традиції Г. Сидоренко аспірантка кафедри, а згодом доцент і професор Н. Костенко. Її дослідження “Поетика Миколи Бажана” (1971, 1978), “Поетика Павла Тичини” (1982), “Максим Рильський – мастер украинского классического стиха” (1988) та ін. вносили в віршознавство новий теоретичний струмінь; авторка шляхом віршознавчого аналізу літературних творів виходила на ширші характеристики поетики творчого мислення видатних письменників, активно застосовуючи поширені у світовому літературознавстві способи “формального та структуралістського аналізу поетичних текстів” [12, с. 10]. Це дало їй змогу запропонувати згодом фундаментальне дослідження творчості не окремих поетів, а всього масиву української поезії ХХ ст. (“Українське віршування ХХ століття”, 1993). Як навчальний посібник, ця праця

стала поширеним підручковим матеріалом для підготовки філологів у багатьох вищих навчальних закладах України. Використовуються в навчальній практиці університетів та педагогічних інститутів також укладений Н. Костенко “Метричний довідник до віршів Тараса Шевченка” (1994) і перевидана нею “Наука віршування” Б. Якубського (вступна стаття, примітки, коментарі, 2006).

Помітною подією в науковому житті кафедри був вихід 1971 р. монографії доцента Л. Александрової “Советский исторический роман и вопросы историзма”. В ній аналізувалася переважно російська (за тодішньою термінологією) історико-революційна проза Д. Фурманова (“Чапаєв”), О. Фадєєва (“Розгром”), О. Серафимовича (“Залізний потік”), М. Шолохова (“Тихий Дон”) та ін. і лише зрідка зринали в тексті роботи імена українських письменників О. Довженка (“Щорс”), О. Гончара (“Прапорonoсці”), Н. Рибачака (“Переяславська рада”), С. Склярєнка (“Володимир”, “Святослав”) та ін., твори яких стосувалися не лише історико-революційної, а й історичної (ширше) тематики. Головним завданням авторки було з’ясування природи історизму як теоретичної проблеми і деякі спостереження її не позбавлені були того смислу, який вкладався тоді в це поняття радянським літературознавством. Л. Александрова, зокрема, розрізняла “історизм” та “історичність”; слухними були її міркування про “вимисел” і “домисел” у літературі, а методологія... Про неї можна судити хоч би за назвами деяких підрозділів праці: “Марксизм-ленинизм – основа историзма литературы социалистического реализма”, “М. Горький и вопросы историзма”, “Художественный историзм – основа реалистического творческого метода” і т. ін. У відповідність із цією марксистською методологією підігнане в роботі й особисте визначення авторки самого поняття історизму: “Если писатель основывается на марксистско-ленинском учении о закономерностях исторического развития и месте человека в нём, глубоко и всесторонне осмысливает соотносённость человека и истории, то он создаёт произведение, отличающееся подлинным историзмом. Это относится ко всем лучшим произведениям социалистического реализма” [1, с. 68]. Це було, сказати б, не визначення історизму, а діагноз і вирок щодо художньої творчості, яка за цим діагнозом-вироком розміщувалась у прокрустовому ложі марксистських ідеологем. Парадокс: такі теоретичні міркування авторки оприлюднювалися в часи відчутного вже занепаду тих догм. Західні дослідники фіксують, що саме разом із шістдесятництвом почалося падіння марксизму-ленінізму як теоретичного стрижня в галузі

мистецтвознавства. Цей процес тривав фактично до 1990-х рр. ХХ ст., однак кафедра теорії літератури (як і все літературознавство в материковій Україні) його ніби не помічала і протягом 60–70-х рр. ХХ ст. рухалася до головного свого здобутку – підручника для вищих навчальних закладів “Теорія літератури” (1975). Серед авторів підручника значилися завідувач кафедри В. Воробйов, професор (із 1970 р.) Я. Білоштан, доценти Л. Александрова і М. Гнатюк; загальна редакція видання здійснювалася В. Воробйовим та одеським професором Г. В’язовським. Загалом же над підручником працювали п’ятнадцять науковців з українських університетів та один із академічного Інституту літератури.

Методичне й методологічне завдання авторів підручника сформульоване в його вступній частині та в заувагах “Від редакції”: “У висвітленні корінних питань теорії літератури автори виходили з єдиних методологічних принципів, викладених у працях класиків марксизму-ленізму, у найважливіших партійних документах, які визначають основи марксистсько-ленінського розуміння художньої творчості та її суспільного значення” [15, с. 3]. Відповідно до таких настанов викладено і завдання радянської теорії літератури як предмета; вона покликана, мовляв, протистояти тому зарубіжному літературознавству, в якому “набули поширення різні формалістичні, естетські, об’єктивістські, фрейдистські, націоналістичні та космополітичні «концепції»” [12]. Вивершувалася ця демагогія (а в ній – через кому – перераховано речі, не поєднувані в принципі) заключним розділом підручника “Керівна роль КПРС у розвитку радянської літератури і літературної критики” [12, с. 373–386]. Пробратися до власне теорії літератури крізь такі хащі, здавалося б, неможливо; але авторам підручника все ж удалося висвітлити в ньому деякі важливі питання, ради яких, по суті, існує сам предмет теорії літератури. Серед них – специфіка художньої літератури, проблеми літературних родів, видів і жанрів, питання стилю, течії і напрямку в літературі тощо.

Марксистсько-ленінська методологія в галузі літературознавства у 1970–1980-х рр. наплодила численну кількість пустопорожніх монографій, колективних збірників статей, публіцистичних опусів про боротьбу з українським буржуазним націоналізмом (“Правда звинувачує” М. Дубини, 1982), докторських дисертацій (“Партійність, народність і художнє новаторство літератури” П. Кононенка, 1985) та іншої псевдонаукової продукції. Вона визначала не тільки зміст навчальної роботи зі студентами вищої школи (характеристика її добре прочитувалася, наприклад, у назві виданої за рубежом

монографії Дж. Коляски “Українська освіта у більшовицькому зашморзі”), а й стосунки між викладачами, яких постійно хтось запідозрював у “малопартійності” їхньої лекційної роботи чи “націоналістичності” їхніх переконань, що нібито негативно позначаються на вихованні студентів. Одним із натхненників такої атмосфери на факультеті залишався незмінний завідувач кафедри теорії літератури В. Воробйов; після його звільнення з роботи кафедра протягом певного часу залишалася без постійного завідувача (обов’язки його протягом 1975–1976 рр. виконував Я. Білоштан), у 1976–1986 рр. цю посаду зайняв фольклорист за докторським ступенем В. Бойко.

Від самого початку створення кафедри теорії літератури до її складу входила історико-літературна дисципліна “Літератури народів СРСР”. Упродовж 1960–1970-х рр. читання лекцій з цієї дисципліни забезпечувала доцент Л. Пономаренко. Зміст тих лекцій обмежувався в основному оглядами літературного процесу в Білорусії, прибалтійських, кавказьких та середньо-азійських республіках СРСР. Навчального підручника з курсу “Літератури народів СРСР” ні Л. Пономаренко, ні пізніші її наступники не створили. Л. Пономаренко публікувала, звичайно, невеликі розвідки про стан справ у письменстві народів СРСР, виходили окремі критичні нариси інших викладачів цієї дисципліни про творчість письменників із різних радянських республік, але в систематичний посібник чи підручник ті розвідки й нариси не вилились. 1992 р. цей курс із навчальної роботи університету зник разом із розпадом самого СРСР. Довелося терміново замінити його “історією східних літератур” та “компаративістикою”, а кафедру перейменувати на “кафедру теорії літератури і наукової критики”, а згодом – “теорії літератури і компаративістики”.

Новим життям зажила вона за умов так званої “горбачовської перебудови” (1985–1990) та зі здобуттям Україною незалежності (1991). У той час на кафедрі вже працювали троє докторів наук і за кілька “перебудовних” років кожен із них висувався на посаду завідувача кафедри (обов’язки його тимчасово виконувала доцент Г. Домницька). Після демократичних (запроваджених “перебудовою”) виборів, коли кожен із трьох претендентів на посаду набрав (при таємному голосуванні) по 2-3 голоси (а треба було бодай чотири), ректор університету втрутився в цей процес і настрахав, що кафедру розформує, приєднавши її до якоїсь іншої. Члени кафедри з розумінням сприйняли таку погрозу і 1989 р. відкритим голосуванням обрали завідувачем кафедри автора цього матеріалу (тодішнього провідного наукового співробіт-

ника Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР). Головним у розбудові кафедри після цього стає зміщення акценту в змісті самого поняття “теорія”. Ясно, що з тим поняттям, яке сформували автори згадуваного підручника “Теорія літератури” (1975) і яке домінувало в усіх радянських працях такого типу, треба було прощатися. Робота діаспорного філолога І. Безпечного “Теорія літератури”, що видана за кордоном у 50-х роках ХХ ст., в материковій Україні залишалася тоді недоступною (її перевидано тут лише в 2009 р.). Скромні видавничі потужності університету й України загалом не давали змоги тоді швидко повернути в освітній процес теоретичні й історико-літературні праці тих авторів, які в радянські часи були або репресовані, або зараховані до науково ворожих для радянської дійсності (А. Білецького, М. Гнатишака, С. Єфремова, М. Зерова, Ю. Лавріненка, П. Филиповича, Д. Чижевського та ін.). І все ж, практично на голому ентузіазмі (з допомогою видавничих центрів “Феміна”-“Академія” та “Просвіта”) протягом 90-х і пізніших років вдалося перевидати п’ять фундаментальних праць із літературознавства: “Історію української літератури” Д. Чижевського (1994, 2003), “Історію українського письменства” С. Єфремова (1995), “Розстріляне Відродження” Ю. Лавріненка (2000, 2005), “Порівняльну історію слов’янських літератур” Д. Чижевського (2005) та його ж “Історію російської літератури ХІХ століття. Т. 1. Романтизм” (2009). Дві останні переклала з німецької мови Олеся Костюк (з участю М. Ігнатенка в перекладі “Порівняльної історії...”). 1990 р. Г. Кочур і Д. Павличко впорядкували двотомне видання творів М. Зерова, один том якого містив його літературознавчі праці. 1992 р. львівський літературознавець М. Гнатюк перевидав кількатомну “Історію української літератури” М. Возняка, що публікувалася в 1921–1923 рр.; М. Ільницький 1998 р. перевидав теоретичну працю А. Білецького “Основи української літературно-наукової критики. Спроба літературно-наукової методології”, яка вийшла в Празі 1925 р. Протягом 1993–1995 рр. у бібліотеці видавництва “Вища школа” (“Літературні пам’ятки України”) опубліковані 6 томів (у 9-ти кн.) “Історії української літератури” М. Грушевського, які створені і частково були видані ще у 20-х рр. ХХ ст. (голова редколегії І. Дзюба); харківське видавництво “Фоліо” 1998 р. опублікувало тритомник літературно-критичних студій Ю. Шереха (Шевельова) “Пороги і запоріжжя”, більшість яких материковим літературознавцям була невідома. Згодом у цьому ж видавництві вийшло ґрунтовне дослідження Д. Чижевського “Український літературний барок”. 2008 р. докторантка кафедри

Г. Александрова упорядкувала для видання репринтне відтворення роботи М. Петрова “Очерки истории украинской литературы ХІХ столетия” (1884). Заходами академічного Інституту літератури в різні “незалежні” роки перевидувалися окремі літературно-критичні дослідження С. Єфремова, М. Драй-Хмари, Є. Маланюка, Ю. Бойка-Блохіна; у Черкасах (упорядник В. Поліщук) вийшли окремими накладами вибрані літературознавчі праці П. Филиповича і В. Доманицького; в Івано-Франківську (упорядник С. Хороб) – В. Державина; у Дрогобичі (упорядник А. Кравченко) – Ю. Клена (О. Бургардта) й ін. О. Горбач і Г. Горбач передали бібліотекам Київського та деяких інших університетів України перевидані ними репринтним способом у Мюнхені (ФРН) раритетні праці з літературознавства Я. Гординського, О. Дорошкевича, А. Ковалівського, В. Коряка, А. Лейтеса і М. Яшека, Д. Чижевського, А. Шамрая й ін., які існували в Україні в єдиних примірниках і тільки в спеціальних сховищах, що контрольовані були кадебістськими службами радянського режиму. Усе це треба було освоювати й переосмислювати не лише історикам, а й теоретикам літератури, аби по-іншому, без ідеологічних тенденцій, глянути на український літературний процес і на місце в ньому теорії літератури. Йшлося, по суті, про цілковиту зміну теоретичних орієнтацій, до того ж – із урахуванням мистецтвознавчих положень зарубіжних теоретиків, які десятиліттями залишалися для українських літературознавців за “залізною завісою”. У загальних рисах одно з таких положень сформульоване ще на рубежі ХІХ–ХХ сс. німецьким істориком культури і філософом В. Дільтеєм: “Мистецтво – всюди, де чи то зі звуків, чи то з більш міцного матеріалу, виставляють на показ щось таке, що ані не служить пізнанню реальності, ані не може трансформуватися в реальність, а тільки само по собі задовольняє цікавість того, хто це споглядає” [3, с. 297]. Уявити собі, що в радянські часи теоретик літератури переконував студентів, ніби література “не служить пізнанню реальності”, “не може трансформуватися в реальність”, а тільки “задовольняє цікавість”, практично неможливо. За таке викладачеві можна було чекати довічного запроторення за радянські ґрати чи й бути приреченим на фізичне знищення (як професор Київського та Петербурзького університетів В. Перетц, слухачі його філологічного семінару М. Зеров, П. Филипович, на початку минулої війни завідувач університетської кафедри української літератури М. Русанівський та ін.). Саме вони в першій третині ХХ ст. прищеплювали студентам університету знання про літературу як мистецтво, що пізнається через форму, і в 1935–1941 рр.

були за це засуджені і страчені. Деякі інші уявлення про теоретичне сприйняття літератури зарубіжними вченими ХХ ст. донесло в 90-х рр. до українських літературознавців київське видавництво “Основи” (праці Й. Гейзінги, Ф. Ніцше, Х. Ортеги-і-Гасета, Ж.-П. Сартра, Ж. Рюса й ін.), а у Львові М. Зубрицька, Л. Онишкевич та І. Фізер видали “Антологію світової літературно-критичної думки ХХ ст.” (1996, 2001). У ній уперше в Україні в перекладах наводилися уривки з теоретичних праць Т. С. Еліота, З. Фрейда, Р. Інґардена, М. Гайдегера, Г.-Г Гадамера, Ж. Дерріди, Г.-Р. Яусса, Я. Мукаржовського, К. Леві-Строса, Р. Барта, Умберто Еко, М. Фуко, Ю. Крістеві, Е. Саїда та інших знакових у Європі філософів і теоретиків мистецтва. Були тут і імена українця О. Потебні, деяких російських авторів (М. Бахтін, Р. Якобсон, Ю. Лотман), але відсутній Д. Чижевський, якого народила Україна, а батьківщиною наукового вибору для якого стала значною мірою Німеччина. До згаданої антології могла б увійти принаймні його праця “Культурно-історичні епохи” (1978), в якій він себе атестує все-таки як українського вченого. Хоч би в такому судженні: “...У нас (тобто, в Україні. – М. Н.) ніби деякі запізнілі відгуки “йоахимізму” є в Івана Вишенського” [19, с. 25].

Що давало українському літературознавству оприявлення згаданих праць зарубіжних авторів? Деякі фактори різновекторного розвитку літературно-теоретичної думки в ХХ ст. відлунювали (хоч здебільшого – зі знаком мінус) у теоретичних працях ще й радянського часу: неможливість (на думку деяких теоретиків) абсолютної автономії мистецтва й відмежування його від життя; зміну позитивістських на авангардні й модерністські уявлення про творчість; кризу “застарілих” категорій естетики (“прекрасне” й ін.); “вмирання” творчості як такої і її творця – автора тощо. В останній чверті ХХ ст. актуалізувалися, крім цього, теоретичні пропозиції, за якими на літературний твір усе-таки треба дивитися насамперед із точки зору **поетики** його, котра виражається в художніх стилях. Тієї самої **поетики**, яка стала предметом глибокого дослідження ще О. Веселовського в його фундаментальній праці рубежу ХІХ–ХХ сс. “Историческая поэтика”. Розвиваючи поетологічні ідеї цієї праці (вони тісно пов’язані з типами художньої свідомості творців літератури), послідовники О. Веселовського означили в 90-х рр. ХХ ст. три головних типи поетики, характерні для літературної творчості різних епох: **класична** (нарративна, ейдетична), що базувалася на оповідному відтворенні дійсності (перший етап її характерний для стилів античної літератури, епохи ренесансу, бароко і класицизму, а другий відбився в романтичному та

реалістичному стилях); **некласична** (модерністська), що породила неоромантизм, символізм, імпресіонізм, футуризм та деякі “вужчі” стилі, і **модальна** (почасти модерністська і цілком – постмодерністська), яка, трансформувавши романтичні, реалістичні й модерністські стилі, багато чого заперечуючи в них і, пориваючись до заміни художнього образу “образними” поняттями (вони ґрунтуються на змінній внутрішній мірі “я”/“інший”), реалізується в стилях, назви яких донині лише викристалізуються. Спроби теоретичного обґрунтування такого уявлення про літературну творчість і динаміку літературного процесу пропонують в останні десятиліття (враховуючи досвід зарубіжних та “старших” вітчизняних літературознавців) деякі російські теоретики літератури – С. Аверинцев, М. Андреев, М. Гаспаров, А. Михайлов та ін. [7]. В Україні (після здобуття нею незалежності) відомі на Заході та почасти й на Сході теоретичні ідеї стали фігурувати частіше в дисертаційних дослідженнях, а в навчальній практиці університетів та в підручникову літературу стали впроваджувати їх лише поодинокі професори. Відлуння окремих елементів тих ідей спостерігалися, зокрема, в новостворених на кафедрі теорії літератури і компаративістики “Тематиці семінарських і практичних занять... курсу «Вступ до літературознавства»” (упорядники Г. Домницька, Н. Бернадська, 1993), програмах курсу “Теорія літератури” (упорядник Г. Клочек, за редакцією М. Наєнка, 1995) і “Вступ до літературознавства” (упорядник А. Ткаченко, за редакцією М. Наєнка, 1995). У них залучалися до опрацювання студії зарубіжних, ще недавно заборонених, літературознавців і філософів; уперше з’явилися імена і згадки про теоретичні роботи М. Зерова та інших “реабілітованих” українських теоретиків й істориків літератури, пропонувалися нові форми семінарських занять зі студентами тощо. До кінця 1990-х років викладачі кафедри ґрунтовно допрацювали старі й підготували нові спецкурси та спецсемінари, затверджені Вченою радою філологічного факультету 1999 р. (упорядники Н. Бернадська, Л. Грицик, Н. Костенко, М. Наєнко, А. Ткаченко, Н. Андрійченко). Але найвідчутніше нове уявлення про художню творчість і теорію літератури стало помітним у підготовлених викладачами кафедри навчальних посібниках та підручниках: “Мистецтво слова. Вступ до літературознавства” А. Ткаченка (1998, 2003); “Інтим письменницької праці” М. Наєнка (2003); “Українське віршування ХХ століття” Н. Костенко (2-е вид., 2006 р.); “Художня література України” М. Наєнка (2005, 2008).

А. Ткаченко як літературний критик і теоретик літератури звернув на себе увагу “точним

попаданням” у художність, коли опублікував літературні портрети “Іван Драч” (1988) і “Василь Симоненко” (1991). У його підручнику “Мистецтво слова. Вступ до літературознавства” ці якості молодого тоді доктора наук (навчався в кафедральній докторантурі в першій половині 1990-х рр.) набули ширшого теоретичного обґрунтування і вилилися в осмислення дуже багатьох теоретичних питань. Зокрема – основного кола понять, категорій і дефініцій практично всіх складових науки про літературу. Автор підручника схарактеризував головні її сфери, допоміжні та дотичні дисципліни, запропонував принципово нову модель-схему літературної жанрології (генерики) – теорії поетологічних категорій літературних родів і жанрів, яка дає змогу осмислити мистецтво слова як систему систем (розділ “Література як система”). Значну увагу в підручнику приділено поетиці художнього слова, літературного твору/тексту (розділ “Поетика літературного твору”), множинності його інтерпретацій, варіативності підходів до його внутрішнього змісту, проблемам стилістової типологізації/індивідуалізації (підрозділи “Формозміст як єдність”, “Художня мова”, “Віршування”).

Університетський курс “Теорія літератури” став читатися викладачами кафедри в 1990-х рр. більш розкуто, не дуже регламентовано з позицій академізму, але з підкресленою змістовністю щодо суті самого предмета. Це підтверджується, наприклад, підготовленою ними навчальною програмою “Теорія літератури” (упорядкування Н. Костенко і Н. Бернадської; за редакцією М. Наєнка, 2002). Опублікували викладачі кафедри й чимало методичних розробок з окремих теоретичних тем і тематики практичних занять зі вступу до літературознавства й теорії літератури. Показові тут “Вступ до літературознавства: завдання і тести” (упорядник Н. Бернадська, 2001); “Тематика семінарських занять і методичні вказівки до вивчення курсу «Теорія літератури для магістрантів філологічного факультету»” (упорядники Н. Костенко і Н. Бернадська, 2002). Друге, доповнене видання цієї “Тематики...” вийшло 2007 р. з уточненням “для магістрів-філологів” (треба – “для магістрантів”). У цьому ж ряду і методична розробка з віршування А. Ткаченка “Поетика вірша” (для студентів 4-го курсу спеціальності “Українська мова і література”, 2000). Постійним у роботі кафедри став спецсеминар “Інтерпретація художнього тексту”, план-проспект якого підготувала Н. Бернадська (2000). Заняття за цими програмами, методичними розробками і планами-проспектами відбуваються на належному змістовому й методичному рівні, хоч, звісно, хотілося б більшого: потрібен новий підручник чи бодай

курс лекцій з головного для кафедри предмета теорії літератури. Наукова енергія лекцій, прочитаних без свого підручника, втрачається щонайменше наполовину. Спроби створити новий підручник з теорії, певна річ, були. У 1990-х рр. професор Н. Костенко вже розпочала роботу над таким підручником, написана була значна (історіографічна) частина, але далі справа не просунулася. До 175-річчя університету (2009) заплановане було написання такого підручника професором О. Астаф’євим. План затвердила Вчена рада Інституту філології і Велика рада університету, але виконання його затягується на невизначений термін. Не пропонує своєї синтетичної праці з теорії літератури і академічний літературний інститут імені Тараса Шевченка. Тим часом Інститут світової літератури імені Горького Російської Академії Наук опублікував у 2001–2005 рр. “Теорію літератури” в 4-х томах (за редакцією Ю. Борєва). Для викладачів в Україні вона може бути доступною, а для студентів – навряд. Та й не практичний для навчання чотири томний масив цього видання...

Протягом тривалого часу викладачі кафедри читали і спеціальний курс “Літературна критика”, який запровадили 1972 р., після виходу компартійної постанови “Про літературно-художню критику”. Сповненим цей курс був відомою в радянські часи соцреалістичної догматики, а в 1990-х рр. його довелося фактично скасувати й запровадити (з власної ініціативи) новий профільний курс “Історія українського літературознавства”. Паралельно для окремих спеціальностей читаються і спецкурси з різних проблем критики (читали його для студентів відділення “Літературна творчість” письменники І. Кравченко і Л. Кореневич, для деяких інших спеціальностей нині читають професори Н. Бернадська й О. Астаф’єв), але головним у цьому плані все ж залишається курс “Історія українського літературознавства”. Якісне функціонування його не могло бути забезпечене до тих пір, поки не підготовлені були автором цього матеріалу “Програма...” (затверджена Вченою радою факультету 1995 р.), навчальні посібники і підручники з курсу. За останні п’ятнадцять років вони (з доповненнями) виходили друком п’ять разів: “Наука і кон’юнктура” (посібник, 1993); “Українське літературознавство” (посібник, 1997); “Історія українського літературознавства” (підручник, 2001); “Історія українського літературознавства” (підручник, 2003); “Історія українського літературознавства і критики” (посібник, 2010). В одній із рецензій (ще на видання 2001 р.) зазначалося, що в цій праці “системно, сумлінно, компактно осмислено нелегкий шлях критики, історії, теорії української літератури з часу зародження

фольклорного літературознавства до наших днів” [9]. Інша рецензентка (пишучи про видання 1997 р.) наголосила, що автор “не просто подає перелік науковців та їхніх теоретичних концепцій; він <...> прагне вибудувати літературознавчий канон, установити спадковий зв’язок між епохами, школами, дослідниками” [16, с. 99–100]. Чеський професор філології І. Попспішил, загалом схвально говорячи про це видання, побажав, аби в ньому більше місця було відведено науковим методологіям, які практиковані в європейському літературознавстві найновішого часу – “інтуїтивізму, новому критицизму, російській формальній школі, чеському, французькому і американському структуралізму, семіотиці, феноменології, герменевтиці та реконструкції” [21, с. 117]. Розгорнуту рецензію на “Українське літературознавство” опублікував 2001 р. також німецький дослідник Е. Ведель у часописі Гейдельберзького університету “Слов’янська філологія” (“*Zeitschrift für slawische Philologie*”), заснованому М. Фасмером ще 1925 р. Аналіз цих публікацій здійснив згодом М. Ігнатенко в статті “Книга, яку помітили на Заході” (“*Всесвіт*”, 2003, № 5–6. – С. 154–166).

Викладання курсу “Історія українського літературознавства” наштовхнуло його автора і на створення “своєї” історії української літератури (“*Художня література України*”, 2005, 2008), що повинна використовуватися для викладання літературознавчого курсу як первісний матеріал науки про літературу. Відгуки рецензійного характеру про цю працю публікувалися і в Україні, і за рубежем, зокрема – в Словаччині та Чехії. Так, у чеському часописі “*Opera slavika. Slavisticke Rozhledy*” вміщено рецензію М. Романа (“Новий погляд на українську літературу”) на перше видання “Художньої літератури України” [22, с. 48–51]. Цей же автор переклав словацькою мовою і опублікував у видавництві Бансько-Бистрицького університету імені Матея Бела адаптований для словацького читача розширений розділ цієї книги у вигляді монографії з назвою “Український літературний романтизм. Часовий і надчасовий” [20].

Особливість праці “Художня література України” полягає в теоретичному способі подачі історико-літературного матеріалу. Реалізуючи поставлене завдання, автор скористався стильовою, поетологічною методологією в її класичному (ейдичному) і некласичному (модерністському) варіантах (філологічна школа). Однак узято до уваги і принцип історичної школи, тобто поєднано в характеристиці літературного матеріалу його формотворчі (стильові) ознаки (як створено) і зв’язки їх з історичними (ідеологічними) епохами (що відтворено). У наслідку

читачеві пропонується аналіз літературних текстів за їхніми стилями, а також за приналежністю до певних історичних епох. Таке поєднання філологічного й історичного аналізу літературних творів відкриває можливість практичного “наближення” їх до літературознавчих шкіл у процесі викладання “Історії українського літературознавства”, а також полегшує сприйняття матеріалу студентами чи й аспірантами (“Художня література України” опублікована з грифом “Рекомендовано Міністерством освіти і науки України для студентів вищих навчальних закладів з курсу «Історія української літератури»”).

Серед різних форм роботи кафедри теорії літератури важливе місце посів “Філологічний семінар”, який мав на меті розвивати традицію подібного семінару, заснованого ще професором В. Перетцом. Для його відродження 1997 р. була обрана форма не спецсемінару, як під керівництвом В. Перетца у 1904 р., і не наукового гуртка, як у 1907–1914 рр., а щорічного семінару-симпозіуму з міжнародним статусом (до відродження його долучилися професори Гарвардського, Варшавського, Мельборнського, Тбіліського й інших зарубіжних та вітчизняних університетів, а також науковці академічного Інституту літератури в Києві і московського Інституту світової літератури РАН). Загальну тему семінару сформульовано було так: “Теоретичні і методологічні проблеми літературознавства”. Кожного року в її рамках обговорювалася окрема підтема, яка за своїм функціонуванням у літературознавчих дослідженнях була того чи того року найбільш актуальною, значущою. Друкованим органом семінару став щорічник “Філологічні семінари”; за час існування семінару (1996–2011) вийшло 15 випусків цього видання.

Робота відновленого семінару мала заперечити нігілістичне ставлення до формальної методології, яка лежала в основі роботи перетцівського семінару, а з іншого боку – утвердити погляд, що іманентну самоцінність літератури слід шукати таки в її формальних (стильових) ознаках, у яких криється головна для художньої творчості естетична домінанта (потракткування цих питань у соцреалістичному дусі висвітлене в студії: Білецький О. Шляхи розвитку дожовтневого українського літературознавства // Зібрання праць у п’яти томах. – К., 1965. – Т. 2. – С. 98, 109). Складність проблеми полягала в тому, що донині залишається не до кінця проясненим розуміння “формального” методу в літературознавстві. Одна з тем семінару, який присвячувався 100-літтю з дня його заснування, звучала винятково лаконічно: “Художня форма” (2004), але це питання поставало практично на всіх семінарських зібраннях,

незалежно від формулювання їхніх підтем. Так, уже на першому семінарі (1996) обговорювалася проблема “співіснування” двох літературознавчих методологій (історичної і філологічної), але головний акцент усе ж робився на філологічній, тобто формальній, яка дає змогу сприймати літературу як вид мистецтва, а не як ілюстрацію історичних ідей. Про це ж ішла мова й на другому (“Літературознавство як проблема науки й освіти”, 1997), але особливо – на третьому семінарі, коли дискутувалося питання про інтерпретацію художнього тексту (1997). Наступні семінари присвячувалися більш конкретним питанням літературознавства: реалістичному типу творчості (1998), мові в лінгвістичному і літературному розуміннях (1999), типам художньої творчості в часи постмодернізму (2002), термінологічному апарату науки про літературу (2006), національним моделям компаративістики (2007), літературній критиці і критеріям художності (2008), художнім стилям, течіям і напрямам в історії літератури (2011) та ін. Найбільш активною була полеміка на семінарі з приводу літературознавчої термінології.

“Філологічний семінар” став помітною науковою трибуною для багатьох провідних учених України й ближчого зарубіжжя та доброю школою для підготовки молодих кадрів літературознавства. Коло їх за 15 років функціонування семінару більш-менш означилося. У перших і наступних збірниках матеріалів можна натрапити на імена найповажніших серед них – Н. Крутікова, Д. Затонський, Д. Наливайко, Н. Над’ярних (Москва), Є. Сверстюк та ін.; представників середнього покоління – Г. Сивокінь, В. Дончик, Н. Шляхова, С. Козак (Варшава, Польща), Н. Костенко, Г. Штонь, М. Гнатюк, А. Грицик, Г. Грабович (Гарвардський університет, США), А. Погрібний та ін.; молодшого – В. Нарівська, В. Соболю (Донецьк, Варшава), І. Поспішил (Брно, Чехія), О. Турган, Т. Гундорова, Н. Бернадська, М. Павлишин (Мельборн, Австралія), Я. Поліщук (Рівне, Краків), В. Просалова, О. Ніколенко, А. Кавун, О. Астаф’єв, В. Поліщук та ін., і наймолодшого, серед яких – недавні докторанти, аспіранти, магістранти і студенти не лише Київського університету. Молодші й наймолодші, беручи участь у семінарі, готувалися таким чином до своїх дисертаційних захистів і ставали згодом кандидатами й докторами наук.

Зі своїми “власними” докторами наук кафедра теорії літератури протягом дев’яностих років стала виходити на люди хоч і повільно, але з надією. 1993 р. захистила докторську дисертацію з порівняльного літературознавства А. Грицик (фрагмент її “Орієнталістика А. Кримського в українському літературному процесі початку

XX ст.” опублікований 1994 р.). А. Ткаченко став доктором наук з теорії літератури 1998 р. Докторські ступені за сприяння кафедри (і факультету загалом) здобули тоді деякі викладачі з обласних університетів – Н. Банковська з Одеси (теорія літератури), В. Нарівська з Дніпропетровська (порівняльне літературознавство), М. Гнатюк зі Львова (теорія літератури), С. Пригодій з Київського лінгвістичного університету (порівняльне літературознавство) та ін. Професори кафедри виступили опонентами на захистах докторських дисертацій для Харківського, Львівського, Чернівецького, Одеського, Дніпропетровського, Ужгородського та інших університетів. Протягом перших десяти років XXI ст. докторантуру при кафедрі закінчили і захистили дисертації з теорії літератури Н. Бернадська (2006), А. Кавун (2007, з Черкаського університету імені Б. Хмельницького), В. Просалова (2008, з Донецького університету), І. Даниленко (2009, з Миколаївської філії Києво-Могилянської академії), М. Шаповал (2010), Т. Шестопалова (2011, з Луганського педуніверситету) та ін.

Кількісний показник докторських кадрів, звичайно, річ важлива, але на нього більше зважають переважно в Міністерстві освіти й науки, коли ліцензуються й акредитуються відповідні спеціальності у вишах. Для освіти й науки в ширшому плані має значення інше, насамперед – змістова новизна, яку повинні містити докторські дисертації. Деякі з них, створені на кафедрі, позначені тією новизною не лише в параметрах, які обов’язково декларуються в дисертаційних авторефератах. Про вагомість дисертаційного дослідження А. Ткаченка, яке стало основою його підручника “Мистецтво слова...”, вище вже йшлося. В науковому активі кафедри також дисертація В. Просалової про теоретичне розуміння творчості такого знакового явища в українській літературі, як “Празька літературна школа”; про творчість письменників, які гуртувалися в літературній організації 20-х років XX ст. ВАПЛІТЕ (А. Кавун), про теорію романного жанру (Н. Бернадська), про модифікації канону молитви в ліриці останніх трьох століть (І. Даниленко), особливості сучасної драми з позицій інтертекстуальності та різновидів її у творах класичного, неklasичного й постмодерного типів драматургічної художньої форми (М. Шаповал), різномірну літературознавчу спадщину Ю. Лавріненка (Т. Шестопалова) й ін.

Кожна наукова й навчальна галузь лише тоді стають повноцінними, коли розвиваються не ізольовано, а в загальнокультурному, світовому контекстах. Їх (теоретично) можна розглядати і будучи в “технічній” ізоляції (тобто спіраючись лише на компаративне зіставлення проблем

теорії літератури, не виходячи з місцевої бібліотеки), але більші (і яскравіші) результати досягаються за умов “фізичного наближення” тих науково-навчальних галузей до осередків, що розвиваються у віддалених зарубіжних країнах. Україністика і літературна теорія як її складова до здобуття Україною незалежності розвивалася за рубежем лише в кількох навчально-наукових центрах Польщі, Канади і США. Живився той розвиток переважно ініціативою діаспорних українців; у 1990-х роках постало питання про змістову переорієнтацію україністики в ближчому і дальшому зарубіжжі; вона мала стати складовою частиною духовного життя в кожній зарубіжній країні, а розвиток її повинен забезпечуватися потребами і науково-навчальним потенціалом кожної з цих країн. Держава виконує тут найзагальніші функції: політична співпраця, дипломатичне обслуговування її, фінансово-економічне сприяння і т. ін. А робота “на місцях” залежить від того, як включаються в неї нижчі державні структури – навчальні заклади та наукові установи, творчі об’єднання і культосвітні осередки. Філологічний факультет і кафедра теорії літератури в 1990-х роках ініціювали в цьому плані насамперед зміцнення україністики в існуючих та відкриття її в нових університетах зарубіжжя. Відтак було зміцнено або відкрито україністику в університетах Варшави і Кракова (Польща), Праги, Брно і Оломоуца (Чехія), Софії та Благоевграда (Болгарія), Дебрецена (Угорщина), Бухареста і Ясс (Румунія), Грайфсвальда (Німеччина), Відня (Австрія), Загреба (Хорватія), Белграда (Сербія), Банської Бистриці (Словаччина), Тбілісі (Грузія), Баку (Азербайджан), Москви і Тюмені (Росія), Мінська і Бреста (Білорусія). Значних позитивів досягнуто, відтак, завдяки взаємозацікавленій співпраці з такими істориками й теоретиками літератури, як С. Козак (Варшавський університет, Польща), Г. Грабович (Гарвардський університет, США), В. Жидлицький, Й. Андерш та І. Поспішил (Карлів, Оломоуцький та Брненський університети, Чехія), П. Петрова (Софійський університет, Болгарія), О. Баканідзе (Тбіліський університет, Грузія), Р. Гебнер і В. Мокієнко (Грайфсвальдський університет, Німеччина), Ш. Симонек (Віденський університет, Австрія), М. Роман, С. Макара і М. Мушинка (Бансько-Бистрицький і Пряшівський університети, Словаччина), В. Рагойша (Мінський університет, Білорусь) та ін. Аспірантську підготовку на кафедрі пройшли і захистили кандидатські дисертації громадяни Кореї, Туреччини, Грузії. Цьому процесові сприяло і обрання в 1990-х роках почесними докторами університету відомих у своїх країнах істориків і теоретиків літератури. За подан-

ням кафедри й ухвалою Вченої ради філологічного факультету вдалося ініціювати обрання почесними докторами університету професорів О. Баканідзе (Тбіліський університет, Грузія), С. Козака (Варшавський університет, Польща) і Г. Грабовича (Гарвардський університет, США). Це було не підколоніальне (як завойовника А. Денікіна 1919 р.) чи формально-політичне (як президентів Б. Клінтона чи Л. Кучми в 1998 і 2001 р.), а справді фахове обрання. О. Баканідзе півсотні літ опікується україністикою в Грузії, створив десятки праць з історії й теорії українсько-грузинських літературних взаємин; С. Козак – випускник університету, багатолітній завідувач кафедри україністики в Варшавському університеті, автор низки досліджень з українського літературознавства й історіософії; Г. Грабович – відомий, часом провокативний, “поглядач” на українську літературу із західної перспективи, а в час обрання почесним доктором був директором УНУ в Гарвардському університеті.

Певним “плюсом” на кафедрі від самого початку 1990-х рр. були зарубіжні літератури Сходу. Викладання (замість літератур народів СРСР) історії східних літератур стимулювало створення кількох посібників, методичних розробок і відповідної навчальної програми. Відтак у 1996 і 1998 рр. видано навчальний посібник “Ірано-таджицька література епохи Відродження, IX–XV ст.” (автори Н. Костенко, Н. Андрійченко); 2001 р. вийшла хрестоматія “Давньоєврейська література” (упорядники Н. Андрійченко, Н. Костенко). На рубежі XX–XXI cc. кілька разів виходила (з доповненнями) хрестоматія матеріалів до вивчення літератур зарубіжного Сходу (упорядник А. Грицик). Це стало значним кроком до вирішення головної проблеми в навчальній роботі: створення підручника чи бодай курсу лекцій зі східних літератур. Без нього про якісну роботу викладачів і студентів говорити не випадає. Для цілісного уявлення про ту чи ту літературу потрібні або “вибіркові” історії її (на зразок “Історії турецької літератури” Г. Халимоненка, 2009), або окремий корпус історії всіх літератур Сходу. Без них викладачі цієї дисципліни завжди будуть неповноцінними; студенти почуватимуться теж науково обділеними і їхні знання важливого предмета залишатимуться напівзнаннями.

Літератури Сходу (будучи, безумовно, важливим у навчальному процесі предметом) залишаються все ж історико-літературним курсом. А кафедра має теоретичне спрямування і тому найбільшим “плюсом” у ній можна вважати відкриття 1997 р. спеціальність “літературна творчість”. 2002 р. (коли відбувся перший випуск фахівців-письменників) для неї планувалося створення окремої кафедри, однак об’єднання

в кінці 2001 р. філологічного факультету, факультету іноземної філології та відділення сходознавства в Інститут філології цей план відтермінувало на невизначений час.

Зі створенням “Інституту філології” відчутних утрат зазнала теорія літератури як навчальний предмет. Разом зі вступом до літературознавства 2001 р. вона вкладалася (на відділенні україністики) у 150 аудиторних годин. Інститутські навчальні плани 2010-го та попередніх дев’яти років цю цифру врізали на третину: тепер студенти мають усього 102 години теоретичних курсів. Планується для них ще й так звана “самостійна робота”, але вона в багатьох випадках залишається блефом.

Складання навчального плану для підготовки письменників забрало кілька років. Удосконалення цього плану триває ще й нині, але незмінною залишається концепція фаху: спеціальність письменника – публічна. Теорія публічності в навчальних планах включала і лекційну роботу викладачів, і практичні заняття зі студентами, і різні види навчальних практик, і розвиток їхніх творчих здібностей у позанавчальний час. Те, що називалося самостійною роботою, ставало відтак не абстракцією, а реально спрямованою діяльністю. Важливо наголосити, що в перші роки існування літературного відділення теоретичні й практичні спецкурси для них прочитали такі знані письменники, як Ю. Мушкетик, Вал. Шевчук, Є. Сверстюк, В. Яворівський, Р. Іванченко, Р. Іваничук (усі – лауреати Шевченківської премії), а деякі з них навіть вели (кожен зі “свого” жанру) навчальну роботу зі студентами протягом кількох років – Етері Басарія і В. Юхимович (переклад), І. Кравченко і А. Кореневич (літературна критика), О. Дмитренко (публіцистика), Ю. Ячейкін (дитяча література), В. Кордун (поезія), Оксана Забужко (проза) та ін. Нині різні спецкурси з літературної творчості читають письменники В. Фольварочний, В. Даниленко, Д. Стус, відомий кіно- і тележурналіст А. Мужук та ін. Їхніми зусиллями, зокрема, підготовлено кілька студентських публікацій у республіканській літературній періодиці.

Важливою подією в роботі зі студентами літературного відділення стало видання кафедрою свого літературного альманаху “Сві-й-танок”. У певному розумінні він був продовженням традиції, яку закладено на філологічному факультеті університету ще 1960 р., коли вийшов єдиний студентський альманах “Світанок”. У ньому опублікували тоді свої перші літературні спроби майбутні лауреати Шевченківської премії І. Драч, О. Лупій, Ю. Мушкетик, М. Шудря та початківці, що стали згодом добре відомими письменниками-шістдесятниками:

В. Діденко, В. Житник, П. Засенко, Н. Кашук, В. Михайличенко, В. Підпалый, С. Тельнюк, Р. Третьяков, А. Крижанівський та ін. Сучасним студентам це був блискучий приклад для здійснення бажання “стати письменником”, і вони альманах “Сві-й-танок” сприйняли як естафету від старших поколінь, як живий узірець для наслідування.

“Сві-й-танок” продовжує регулярно виходити й донині, засновано кафедрою і ще один альманах – “Сполучник” (голова редколегії – завідувачка кафедри з 2004 р. проф. А. Грицик), але видаються вони вже без гучних презентацій, як перші випуски, і це не дуже позитивно відбивається на підготовці студентів як спеціалістів публічного фаху. У навчальних планах з цієї спеціальності в останні роки з’явилося чимало нових суто теоретичних “спец-” і “під-” курсів: “Семіотика тексту”, “Структура, семантика... художнього світу”, “Дискурсивні моделі літератури ХХ ст.”, “Формульна література”, “Літературна антропологія” і т. ін. Але це той випадок (як здається), коли теорія починає працювати проти себе; звичайно, майбутній письменник усе це повинен знати; але може й не знати (на рівні університетської освіти), бо йдеться про речі, які по силах інколи хіба аспірантам чи докторантам. Зате логічними могли б бути пропозиції для студентів таких спецкурсів, у яких ішлося б виключно про специфіку чи секрети письменницької праці. Один із таких курсів (“Специфіка літературної творчості”) протягом певного часу був постійним у навчальному плані кафедри; опубліковано й навчальний посібник підручничкового типу “Інтим письменницької праці” (рекомендований Міністерством освіти і науки України 08.04.2002 р.), але ця традиція продовжувалася згодом лише почасти (що відбито в опублікованих викладачами кафедри “методичках”). Спецкурси зі специфіки письменницького фаху потрібні насамперед з точки зору психології (починаючи від розуміння цієї проблеми О. Потебнею й І. Франком), із позицій суспільної історії (письменник – про що писав А. Толстой – інколи більше відкриває історичних істин, ніж “чистий” історик), із погляду мовного матеріалу творчості (“...Будучи завжди старшою, ніж письменник, мова таїть у собі колосальну відцентрову енергію, що надається їй її часовим потенціалом – тобто усім часом, який летить у майбутнє”, – наголошував Й. Бродський) [6, с. 23], з орієнтацією на глибини філософії творчості (письменник, що не є філософом, не письменник), і зрештою – з висот сприйняття літератури читачем. Лише зарозумілі графомани вважають, що пишуть свої опуси, ніколи не думаючи про читача. М. Гоголь вважав, що читач – це найбільший учитель

письменника. Б. Чичибабін – поет і в'язень сумління радянських часів – цю думку висловив як філософ і найтонший психолог: “У мене, коли я пишу, завжди є уявний читач-друг, якого, мабуть, я ніколи в житті не зустріну. Я не уявляю його собі конкретно. Він у мене безтілесний, без імені, національності, віку. Якщо хочете, це персоніфікація моєї совісті, моєї душі, мене кращого” [6, с. 61–62]. У цих словах звучить підказка і ще одного спецкурсу для майбутніх письменників: “Творчість як совість людини і її гармонійна краса”. Словом, навчання студентів відділення літературної творчості потребує нових і нових теоретичних ініціатив. Одна з них – створення окремої кафедри для цієї спеціальності. Про це йшлося, зокрема, в публікації відомих літераторів І. Дзюби, І. Драча, Ю. Мушкетика, Б. Олійника, В. Яворівського та автора цього матеріалу [2]. Обговорення цієї публікації завершилося тим, що в назві кафедри теорії літератури і компаративістики словосполучення “літературна творчість” таки з'явилося. Є сподіванка, що до відзначення 200-ліття Тараса Шевченка (2014) буде створено й літературний інститут, який плекатиме так необхідні Україні і світу письменницькі таланти. Письменник – це остання барикада в збереженні духовності кожної нації. “Пока жив писатель, жива и нация, жива страна. Как только погибает писатель, погибает культура, она кончается” [5].

Чи має все це безпосередній стосунок до власне теорії? Має, хоч деякі вчені вважають, що нині (за постмодерних умов) живемо “після кінця теорії” [14, с. 49]. Дедалі впевненіше почуває себе в життєвому театрі абсурду і так звана “теорія збочень”; вона виникла з гейлесбійських студій, уже знайшла своє застосування в літературній критиці, політиці, соціології [4, с. 425]; наразі її обличчя проглядається і в освітній справі. “Кінець теорії” чи “теорія збочень” – це лише фрагменти багатьох невирішених питань у великому змісті самого поняття “теорія літератури”. Нове слово в ній (зокрема з-під пера українських філологів) практично не з'являється. Звичайно, мають значення теоретичні напрацювання останніх десятиліть молодшого покоління – вчених С. Павличко (проблеми функціонування українського модернізму), Т. Гундорової (постмодерна інтерпретація того модернізму), Н. Зборовської (психоаналітична методологія), Я. Поліщука (міфопоетика модерної літератури), згадуваних уже дослідників, що сформувалися як теоретики на університетській кафедрі теорії літератури (Н. Бернадська, Л. Кавун, Н. Костенко, В. Просалова, А. Ткаченко, М. Шаповал та ін.). Тим часом відома з української діаспори літературознавець І. Фізер нещодавно висловив

дуже серйозне занепокоєння станом справ в українській філології, українській теорії літератури. Він наголосив, що західні постмодерні стратегії (Ю. Кристевої, Р. Барта, М. Фуко й ін.) нині дуже розмаїті, але про “зустріч” їх з українською постмодерною критикою й теорією говорити не завжди доводиться, оскільки все ще недостатнім є “місцевий” ґрунт для цього [17, с. 7]. У цитованій публікації наводиться й думка С. Андрусів, що “ландшафт сучасного українського літературознавства виглядає поділений на дві основні методологічні зони – *традиційне / новаторське*, що їх можна прочитувати і як *колоніальне / постколоніальне, тоталітарне / посттоталітарне, радянське / українське; академічне / інтерпретаційне; моно-поліметодологічне* тощо. Усе визначають ідеологія-методологія-термінологія, крізь призму яких дивляться на цей об'єкт”. Прокоментував цю думку І. Фізер таким чином: “Ідеологія-методологія-термінологія ще й далі визначатимуть її (української теорії літератури, філології). – М. Н.) методологічну бінарність... Українське літературознавство так само, як і літературознавство в інших демократичних державах, розвиватиметься в термінах людських і матеріальних ресурсів, інституційних структур, культурологічної політики уряду та наявності супранціональних парадигм” [17, с. 7]. Хочеться сподіватися, що... “розвиватиметься”. А як же бути з “кінцем теорії” чи її кризою? Про таке, як здається, можна говорити часом дуже умовно чи в окремих випадках. Тоді, коли, наприклад, теорія літератури “випереджає” саму літературу. Так було, скажімо, в часи Платона-Аристотеля, коли історія літератури (як наукова дисципліна в сучасному розумінні) не функціонувала, а теорія (у вигляді досліджень поетики творчості) була й історією, і теорією. Дві інші кризи можна спостерегти в часи класицизму (друга половина XVIII ст.) чи соцреалізму (30–80-ті роки XX ст. в СРСР). В обох цих випадках теоретики пропонували літераторам єдино можливі “рецепти” творчості (“три єдності” в класицизмі, “чотири обов'язки” в соцреалізмі) і сформуливали відтак явище, що дістало назву “нормативна поетика”. В сучасних постмодерних умовах кризові ситуації виникають переважно на шляху пошуку секретів самого акту творення літератури, прояснення таких питань, як “автор” і “творець”, “твір” і “текст”, “рецептор” й “інтерпретатор”, “інший” Фуко й “дзеркальна фаза” Лакана... Міркування про них породило, зокрема, ініціативу змінити назву “теорія літератури” на “літературну теорію”, що дасть, мовляв, змогу відповісти на найголовніше питання творчості: не *що* означає певна художня форма, а *як* вона функціонує, як її можна реконструювати і визначити

найширші зв'язки з “культурним продуктом” та первісними структурами людської міфології, історії, ідеології, політики і навіть економіки. Кризові ситуації при цьому виникають тому, що таїна творчості не прояснюється, а затемнюється, власне теорія підмінюється теоризуванням, усіякими домислами й інсинуаціями в тлумаченні образного тексту.

Як вияв кризи в постмодерну епоху можна трактувати недавній спалах дискусій про теоретичне розуміння “потрібності-непотрібності” історії літератури. У грудні 2009 р. цьому питанню було присвячене одне із засідань кафедрального “Філологічного семінару” (“Що таке історія літератури?”), у якому взяли участь 25 істориків і теоретиків літератури. А 2010 р. у видавництві “Смолоскип” вийшла книжка 11-ти авторів про це ж саме, але з спокійнішою назвою: “Історія літератури”. В обох випадках переважав, як здається, суто теоретичний дискурс розуміння проблеми, артикулювалася важливість самої проблеми, але не її вирішення. Дослівно ця думка на семінарі звучала так: “...Новітні (постмодерні) методології літературознавства завжди залишатимуться “сухими” чи “абстрактними”, аж поки автори їх не спробують застосувати ті методології на практиці, тобто – не напишуть за пропонованою ними методологією власної “історії літератури”. Чому (наприклад) Х. Р. Яусс, замість своєї (значної, звичайно) роботи “Історія літератури як провокація літературознавства” (існує вона в різних модифікаціях, бо автор її доопрацював, часто змінюючи місце роботи) не взявся б і не написав “Історію німецької літератури”, скориставшись у ній такою важливою, на його думку, методологією, як рецепція. Не написав він її і вже не напише (помер 1997 р.), бо... реципієнт – поняття дуже ілюзорне. Те ж саме можна сказати і феміністкам: не теоретизуйте, а створіть свою, феміністичну історію літератури якоїсь нації (скажімо, французької чи української) і, можливо, тоді переконаєтесь, що всяка теорія (без практики) таки справді суха; австрійська письменниця Марі Ебнер-Ешенбах з подібного приводу сказала таке: теорія з практикою хоч і складають (як душа і тіло людини) єдине ціле, але в ньому, тому цілому, майже ніколи «согласья нет» [18, с. 23]. У смолоскипівській книжці студій “Історія літератури” подібна думка теж звучить, але дуже “розчинено”; автори лиш теоретично міркують про труднощі створення літературних історій, про їх можливість у принципі, для кого вони мають створюватися і т. ін. М. Павлишин оглянув у зв'язку з цим “ламентациї” дуже багатьох теоретиків літератури в сучасній Європі, Америці, Австралії, вказав на “больові точки” створення нових історій української літератури

і прийшов до висновку, що вони таки потрібні не тільки для освітньої справи, а й для “вужького” фахівця та “ширшого”, етно- і полікультурного читача [10, с. 2–32]. Я. Поліщук побачив у намірах і теоретичних можливостях створення літературних історій вияви кризи не лише в літературознавстві, а й у сучасній суспільній історії та науці загалом. “Проблема кризи, – пише він, – оприявнюється не тільки у площині теоретичних горизонтів сучасної науки, а й у плані інституційної організації процесу... Як це не раз уже було в переломні моменти культурної історії України, література, а відтак і літературознавство, означає ситуацію кризи і шляхи виходу з неї найгостріше, і найвиразніше” [10, с. 8, с. 12].

Такі чи подібні особливості й складнощі в розумінні завдань теорії й історії літератури неминуче виявляються (чи мають виявлятися) також в університетських курсах із цих дисциплін. Почасти воно так і є. У нових методичних розробках, створених викладачами університетської кафедри теорії літератури і компаративістики, фігурують уже згадувані “Семіотика тексту” й ін. У ще новіших (“Ресурси стилю”, 2006; “Компаративний аналіз художнього перекладу”, 2008; “Реферат і реферування текстів...”, 2008; “Програма кандидатського іспиту зі спеціальності 10.01.06 – теорія літератури”, 2009 й ін.) та в підготовлених на кафедрі дисертаціях натрапляємо на “плеоназми”, “пантоміми” та інші терміни (чи ознаки) постмодерної естетики в розумінні літератури, хоч як їх “уписати” в теорію літератури як навчальної дисципліни і системи послідовних знань про художню творчість – відповідь на таке питання знаходиться не одразу. Причина та ж: “методички” (а почасти й дисертації) – це матеріал “для внутрішнього користування”; потрібен усе-таки універсальний вишівський підручник, зорієнтований насамперед на “зовнішність”, на студента. Тримати його (студента) у вільному плаванні серед методичних хвиль, дисертаційних напрацювань та інших ресурсів навчання – річ, звичайно, потрібна, але все-таки – допоміжна. Маючи особливий інтерес до цього чи й вільний час, студент може навіть милуватися всілякими “категоріями транзитивності”, “самотрансценденціями” та “екстрадієгетичними нараціями”, але чи дуже збагатять вони його теоретичні знання про літературу, чи допоможуть розгадати секрет її художності – питання не риторичне. Знову й знову напрошується згадка про необхідність підручника з теорії. Але ця проблема й ширша: потрібна нова концепція розвитку теорії й теоретичної кафедри. Не як місця для реєстру рекомендацій чи рецептів, а

як навчального освоєння студентами (аспірантами, докторантами) складного теоретичного матеріалу, як системи теоретичних узагальнень і закономірностей розвитку літературного процесу та наукової думки про нього. Не можна ж роками й десятиліттями тягнутися рукою лише туди, де Барт і Лакан, Інгарден і Дерріда, Ізер і Гадамер, Перкінс і Тодоров... Прислухатися до них, звичайно, треба, бо вони (разом з усіма) розуміють усю незбагненність теорії як принципу: вона хоче **пояснити** словами те, що й **виразити** тими словами неможливо. Та тільки суто **свої**, **власні** теоретичні пропозиції здатні підтвердити, що теоретичний пульс нашої нації таки б'ється, що обабіч Дніпра є достатньо **своєї** літературної поживи, і що "ще не вмерла і не вмере" (І. Франко). Пам'ятати лиш треба одне застереження, яке висловив теж цитований уже І. Фізер у доповіді на I конгресі Міжнародної асоціації українців: "Кінець науки починається тоді, коли одну понятійну систему проголошують універсальною в часі і просторі. Тоді вона стає міфом, догмою чи псевдорелігією і як така, у кращому випадку, веде до цензури, а в гіршому – до інквізиції, концтабору чи ГУЛАГу. Так було в недавньому минулому, але вірю, що такого проголошення на Україні вже більше ніколи не буде".

Література

1. Александрова, Л. Советский исторический роман и вопросы историзма [Текст] / Л. Александрова. – К., 1971.
2. Від Інституту високих технологій до Інституту літературної творчості [Текст] // Літературна Україна. – 2011. – 31 бер.
3. Дильтей, В. Герменевтика и теория литературы [Текст] / В. Дильтей // Дильтей В. Собрание сочинений. В 6 тт. – М., 2001. – Т. IV.
4. Енциклопедія постмодернізму [Текст] / За редакцією Ч. Вінквіста і В. Тейлора. – К., 2003.
5. Есин, С. Власть слова... [Текст] / С. Есин // Литературная газета. – 2004. – 14–20 янв.
6. Энциклопедия литературного труда [Текст]. – М., 1999.
7. Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания [Текст]. – М., 1994.
8. Костенко, Н. Вступне слово. На роковини Г. К. Сидоренко [Текст] / Н. Костенко // Віршознавчий семінар. – К., 2008.
9. Логвиненко, О. Очікуване студентами [Текст] / О. Логвиненко // Літературна Україна. – 2001. – 29 лист.
10. Павлишин, М. Історія літератури і здоровий глузд [Текст] / М. Павлишин // Історії літератури. – К., 2010.
11. Поліщук, Я. Дилеми української історіографії [Текст] / Я. Поліщук // Історії літератури. – К., 2010.
12. Професор Костенко Наталія Василівна. Бібліографічний покажчик [Текст]. – К., 2011.
13. Рюс, Жаклін. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки [Текст] / Ж. Рюс. – К., 1998.
14. Смирнов, И. Новости с теоретического фронта [Текст] / И. Смирнов // Новое литературное обозрение. – М., 1997. – № 23.
15. Теорія літератури [Текст]. – К., 1975.
16. Турган О. Час збирати каміння... [Текст] / О. Турган // Слово і час. – 1998. – № 4–5.
17. Фізер, І. Зустрічі чи зіткнення української філології із західними методологічними стратегіями [Текст] / І. Фізер // Слово і час. – 2006. – № 4.
18. Філологічні семінари [Текст]. – К., 2010. – Вип. 13.
19. Чижевський, Д. Культурно-історичні епохи [Текст] / Д. Чижевський // Філософські твори: У 4 тт. – К., 2005. – Т. 2.
20. Najenko, M. Ukrajinsky literarny romantizmus. Dobre a naddobre [Text] / M. Najenko. – Banska Bystrica, 2006.
21. Pospishyl, Ivo. Vznik a vyvoj ukrajinske literarni vedy [Text] / I. Pospishyl // Slavika Literaria. – Т. X. – Brno, 1998.
22. Roman, Michal. Nove delni ukrajinskej literatury [Text] / M. Roman // Opera slavica. – Brno. – Rocnik XVII. – Rok 2007. – Cislo 3.

Mykhaylo Nayenko

THEORY AND LIT-CREATIVITY: THE PAST AND PROSPECTS OF THE DEPARTMENT

The article touches upon the development of research and academic knowledge at the Department of Theory of Literature established at Kyiv University 50 years ago. The author considers the activity of the Department within the context of theoretical and methodological researches of the Ukrainian and foreign scholars and focuses on the unsolved problems of contemporary literature theory as one of the essential components of philology.

Keywords: *philology, creative work, theory, methodology, literary studies, image, structure, subject, textbook, student.*

Михаил Наенко

ТЕОРИЯ И ЛИТ-ТВОРЧЕСТВО: КАФЕДРАЛЬНЫЕ РЕТРО- И ПЕРСПЕКТИВЫ

Статья посвящена развитию научно-учебных знаний на кафедре теории литературы, открытой в КНУ имени Тараса Шевченко в 1962 г. Функционирование кафедры автор анализирует в контексте теоретических и методических изысканий в этой области отдельных отечественных и зарубежных литературоведов, а также вникает в нерешенные проблемы современной литературной теории как одной из важных составных филологии.

Ключевые слова: *филология, художественное творчество, образ, теория, методология, литературоведение, структура, учебная дисциплина, учебник, студент.*

Надійшла до редакції 15.03.2012 р.